

تبدیر در اقتصاد اخلاق و توسعه پایدار

بیژن بیدآباد^۱

چکیده

تبدیر یا اضافه مصرف از مباحث اقتصاد اخلاق مجدداً تحت عنوان توسعه پایدار مد نظر بشر حاضر قرار دارد. در مجموع نشان داده می‌شود که با افزایش سرانه مصرف اثرات وارده بر محیط زیست افزایش می‌یابد و به عبارت دیگر ظرفیت پذیرش محیط زیست سیاره زمین کاهش می‌یابد. تبدیر به نوعی در شرایط جهانی مفهوم تجاوز به حقوق دیگران را دارد و نه تنها مذموم بلکه می‌توان آن را با تدوین مقررات مربوطه در سطح ملی و بین‌المللی در حیطه تعریف جرم نیز وارد کرد. زیرا مبذر برای نفع خود، زیستگاه و منافع دیگران را دچار مخاطره می‌نماید.

توسعه پایدار بعنوان الگویی برای استفاده از منابع به گونه‌ای که نیازهای بشر حاضر تأمین شود و نسل‌های بعد دچار مضیقه نشوند مطرح می‌شود که منطبق با مذموم بودن تبدیر در اقتصاد اخلاق است. این مفهوم علی‌رغم توجه به زمینه‌های پایداری محیط زیست، اقتصاد، و حوزه‌های سیاسی-اجتماعی، تنوع فرهنگی و شیوه‌های حیات در زمینه‌های روشنفکری، احساسی، اخلاقی و روحی را نیز مد نظر قرار می‌دهد. با توجه به زنجیره تولید محصولات اشاره‌ای نیز به مبحث تبدیر در تولید می‌شود که در مبحث اکولوژی صنعتی مطرح است. اکولوژی صنعتی تبدیل فرآیندهای صنعتی را از خطی به سیستمی حلقوی توصیه می‌کند که ضایعات بشکل منابع مجدداً بعنوان عوامل تولید وارد فرآیند تولید شوند. فناوری پاک و قوانین مرتبط با آن و تولید پاک‌تر نیز از مباحث مرتبط با تبدیر در تولید هستند.

مقدمه

بسیاری از مباحث اقتصادی-اجتماعی که بشر امروز سرفصل سیاست‌های راهبردی خود قرار داده از هزاران سال پیش مطرح بوده و حکماء الهی این آموزه‌ها را در لابلای قواعد تشریحی و توضیحی و توصیه‌ای خود فرموده‌اند. منجمله از این مباحث می‌توان به مبحث توسعه پایدار اشاره کرد که از مسائل مطروحه بشر در مجامع بین‌المللی از اواخر قرن گذشته است. این مبحث هرچند به شکل نظری و مدرن آن در قرن بیستم مطرح شده است ولی مفاهیم آن در مباحث اقتصاد اخلاق قرار می‌گیرد و کمتر به این مفاهیم کلاسیک توجه شده است. منجمله از این مباحث تبدیر است به معنی زیاده روی در مصرف. این مفهوم از لحاظ کلی منطبق با مصرف‌گرایی و اقتصاد مصرفی در سطح ملی است ولی کاربرد آن در سطح بین‌المللی و اقتصاد جهانی مفاهیم خاصی را به ذهن می‌کشاند که در مثالی که فرموده‌اند^۲ میتوان آنرا

^۱ دکتر بیژن بیدآباد، مشاور موسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی <http://www.bidabad.com/> bijan@bidabad.com

^۲ سخنرانی حضرت آقای حاج دکتر نورعلی تابنده مجذوبعلیشاه در تاریخ ۱۳۸۷/۱/۲۵.

بوضوح لمس نمود: اگر حیوانات عقل داشتند بهتر زندگی می کردند و در این ارتباط مثال میکروب را می زنند که وقتی وارد بدن شد زندگی می کند و همانند ما که در زمین زندگی می کنیم از بدن ما که مانند کره زمین برای اوست میخورد و زندگی می کند. همزیستی بسیاری از باکتریها با انسان در بدن انسان از پدیده‌های ثابت شده در پزشکی است. اول بدن او را تحمل می کند و او غذایش را می خورد و انسان هم همراه با او زندگی می کند. بدین صورت که برای مثال بسیاری از باکتریهای دستگاه گوارش عامل تخمیر و هضم غذا و عمل گوارشند و سلامت بلکه حیات انسان بسته به وجود آنهاست. ولی کم کم میکروب آنقدر افراط می کند و از این بدن می خورد که بدن می میرد و خود او هم می میرد. رفتار این میکروبوها هم مثل رفتار ماست. ما می گوئیم حیوان عقل ندارد، ما که عقل داریم نباید کاری کنیم که زندگی خود را تباه کنیم. بزرگان در همه این موارد دستورالعملهایی فرموده‌اند: بخورید و بیاشامید و اسراف مکنید که خداوند اسرافکاران را دوست ندارد. ... یعنی آنقدر مصرف می کند که نعمات الهی ضایع می شود و عمر خودش هم ضایع می شود به این جهت فرمودند اسراف نکنید ...

مشابه این تمثیل، استفاده مبدّرانه بشر از زمین است. مصرف بیش از اندازه از زمین عملاً سبب نابودی زمین می گردد و لاجرم ساکنان آن نیز در معرض تلف شدن قرار می گیرند. این تمثیل اخلاقی که در حیطه مباحث اقتصاد اخلاق جای می گیرد در نظریات مطرح شده در اواخر قرن گذشته تحت عنوان توسعه پایدار مد نظر اقتصاددانان و کارشناسان محیط زیست و مسائل اجتماعی قرار گرفت. نهضتهایی نظیر «ضد مصرف»^۳ «اقتصاد اکولوژیک»^۴ «اقتصاد سبز»^۵ و «فریگانسیم»^۶ در دهه‌های اخیر نیز در این راستا بوده‌اند.

اقتصاد اخلاق به عنوانی نامی نو از مباحث ارزشی قدیمی در اقتصاد است که با توجه به رعایت اصول اخلاقی به تحلیل پدیده‌های اقتصاد و رفتار اقتصادی می پردازد. در این راستا هدف بررسی‌های اقتصادی در این است که تنها نباید مسائل اقتصادی را صرفاً مادی و بدون ملاحظات ارزشی و اخلاقی تحلیل کرد و سمت و سو داد. بلکه باید اصول ارزشی اخلاق انسانی را در راستای مسائل اقتصادی مد نظر قرار داد و مسائل را به گونه‌ای تجزیه تحلیل نمود که منافع فرد و جامعه با ملاحظات مادیات و معنویات انسانی هر دو مد نظر قرار داشته باشد. این نگاه به مسائل اقتصادی دو بُعد مادی و معنوی انسان را در رابطه با اقتصاد بطور همزمان مطرح می سازد و این دو نگاه را با زمینه‌های فردی و اجتماعی در جهت بررسی رفتار فرد و اجتماع می سنجد که برخلاف نگاه مادی به اقتصاد جامعتر است و ضمن قبول قوانین علمی اقتصاد سعی بر یافتن رفاه مادی و معنوی انسان در دامنه‌ای وسیعتر از مادیات صرف دارد.

توسعه پایدار

توسعه پایدار الگویی است برای استفاده و مصرف منابع جهت حصول نیازهای بشر و همزمان حفظ محیط طبیعی

<http://mazaesoltani.net/download/mp3/87/87-01-25-sobhe-eshanbeh-agh1.mp3>

³ Anticonsumption

⁴ Ecological economics

⁵ Green economics

⁶ Freeganism

به گونه‌ای که نیازهای بشر نه تنها در زمان حاضر قابل احصاء باشند بلکه در آینده نامتنهی نیز بتوان آنها را تأمین نمود.^۷ یعنی به گونه‌ای نیازهای بشر حاضر تأمین شود که نسل‌های بعد دچار مضیقه نشوند.

بطور کلی مباحث توسعه پایدار در زمینه‌های مختلفی مطرح می‌شود که مصرف پایدار و تولید پایدار از عمده‌ترین مباحث آنهاست.^۸ تولید و مصرف پایدار استفاده از کالاها و خدمات در جهت نیازهای اساسی و بهبود کیفیت زندگی است و مادامی که استفاده از منابع طبیعی و مواد سمی و تولید ضایعات و آلاینده‌ها را در طول عمر حداقل می‌کند احتیاجات نسل‌های بعدی را نیز به مخاطره نیاندازد.^۹ تولید و مصرف پایدار فعالیت‌های اقتصادی، دولت، جوامع و خانوارها را دربر می‌گیرد تا کیفیت‌های محیطی را در تولید کارا و بکارگیری منابع طبیعی، حداقل سازی ضایعات، و بهینه سازی محصولات و خدمات مد نظر قرار دهند.^{۱۰} تاکید تولید پایدار در سمت عرضه معادله قرار دارد و بر بهبود عملکرد محیط زیستی بخش‌های اصلی اقتصاد نظیر کشاورزی، انرژی، صنعت، توریسم و حمل و نقل تاکید دارد. مصرف پایدار اشاره به سمت تقاضا دارد و بر چگونگی اینکه کالاها و خدمات باید احتیاجات اصلی را پاسخگو باشند و کیفیت زندگی را بهبود دهند. به عبارتی خوراک و بهداشت، سرپناه، پوشاک، استراحت و تلاش به گونه‌ای تحویل شوند که بار بر ظرفیت حمل زمین را کاهش دهند.^{۱۱} در حالی که مصرف پایدار به معنی بهبود کیفیت مصرف نسل حاضر و نسل‌های آتی است. چنین مفهومی از مصرف نیازمند بهینه‌سازی مصرف با توجه به حفظ خدمات و کیفیت منابع و محیط زیست در طول زمان می‌باشد.^{۱۲}

توسعه پایدار از سه بخش عمده، پایداری محیط زیست، پایداری اقتصادی، پایداری سیاسی - اجتماعی تشکیل می‌گردد. تعمیم توسعه پایدار به ابعاد اخیر از تصمیمات اتخاذ شده در سازمان بهداشت جهانی در سال ۲۰۰۵ می‌باشد.^{۱۳} اعلامیه تنوع فرهنگی^{۱۴} مفهوم توسعه پایدار را نیز به حیطه فرهنگ می‌کشاند. در این اعلامیه آمده است که: «همانطور که تنوع زیستی برای طبیعت لازم است تنوع فرهنگی برای بشریت نیز لازم است». این اعلامیه در تکمیل تعریف توسعه پایدار تصریح می‌کند: «از بنیانهای توسعه تنها رشد اقتصادی نیست بلکه شیوه حصول حیاتی رضایتبخش تر در زمینه‌های روشنفکری، احساسی، اخلاقی و روحی می‌باشد».

بطور عمومی تر هاسنا^{۱۵} پایداری را فرآیندی می‌داند که چگونگی توسعه جمیع جهات زندگی انسانی را که بر

^۷ - این تعریف از گزارش زیر اخذ شده است:

Report of the world commission on environment and development, United Nations General Assembly Resolution 42/187, 11 December 1987, retrieved: 2007-04-12.

"Meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs".

^۸ - <http://www.iisd.org/susprod/principles.htm>

^۹ - Symposium: Sustainable Consumption. Oslo, Norway; 19-20 January 1994.

^{۱۰} - Edwin G. Falkman, Waste Management International. Sustainable Production and Consumption: A Business Perspective. WBCSD, n.d.

^{۱۱} - Nick Robins, Sarah Roberts, Changing Consumption and Production Patterns: Unlocking Trade Opportunities. International Institute for Environment and Development and UN Department of Policy Coordination and Sustainable Development, 1997.

^{۱۲} - Dr. Emil Salim, The challenge of sustainable consumption as seen from the South. In Symposium: Sustainable Consumption. Oslo, Norway; 19-20 January 1994.

^{۱۳} Word summit outcome document, World Health Organization, 1 September 2005.

^{۱۴} The Universal Declaration on Cultural Diversity, UNESCO, 2001.

^{۱۵} Hasna, A.M., 2007, Dimensions of sustainability, Journal of Engineering for Sustainable Development: Energy Environment and Health 2 (1):47-57 retrieved on 2008-04-20.

معاش او اثر می‌گذارند را مد نظر قرار می‌دهد. مفهوم «توسعه سبز»^{۱۶} بطور کلی متفاوت از توسعه پایدار است. موافقان توسعه سبز پایداری محیط زیست را بر ملاحظات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ترجیح می‌دهند که از لحاظ دیدگاه توسعه پایدار یک سویه‌نگری به هدف توسعه پایدار در طول حیات آتی بشر در سیاره زمین می‌باشد. به هر حال علیرغم نظرات مکاتب مختلف^{۱۷} نسبت به توسعه پایدار به ویژه در ارتباط با «انسان محوری»^{۱۸} و «زیست محوری»^{۱۹} بخش توسعه پایدار سازمان ملل^{۲۰} زمینه‌های زیر را برای حیطة توسعه پایدار مد نظر قرار می‌دهد:

کشاورزی	همکاری بین‌المللی برای توانا سازی محیط زیست
جوی	ترتیبات نهادی
تنوع زیستی	مدیریت زمین
بیوتکنولوژی	گروه‌های اصلی
ظرفیت سازی	کوهها
تحولات اقلیمی	استراتژیهای توسعه پایدار ملی
الگوهای تولید و مصرف	دریاها و اقیانوسها
صحرازدایی و خشکسالی	فقر
کاهش و مدیریت بلایا	فاضلاب
آموزش و آگاهی	علم
انرژی	سندروم مرگ و میر ناگهانی اطفال
مالیه	توریسم پایدار
جنگلداری	تکنولوژی
آب پاک	مواد شیمیایی سمی
بهداشت	تجارت و محیط زیست
نزاع انسانی	حمل و نقل
نماگرها	زباله‌های خطرناک
صنعت	زباله‌های رادیواکتیو
اطلاعات تصمیم‌گیری و مشارکت	زباله‌های جامد
تصمیمات یکپارچه	آب
حقوق بین‌الملل	

¹⁶ Green development.

¹⁷ Center for Sustainable Global Enterprise, Cornell University.
Erb Institute for Global Enterprise, University of Michigan.

¹⁸ Anthropocentrism

¹⁹ Ecocentrism

²⁰ United Nations division for Sustainable Development. Documents: Sustainable Development Issues. Retrieved 2007-05-12.

در دهه گذشته سازمانهای مختلف تلاش کردند تا معیارهایی را برای پایش پایداری تحت عناوین متریک‌ها و شاخصهای پایداری مطرح نمایند. بسیاری بر این باورند که مفاهیم توسعه پایدار مخالف رشد است و حتی اجرای اصول توسعه پایدار را برگرداندن بشر به سبک زندگی در دوران‌های قبل می‌داند.^{۲۱}

ظرفیت پذیرش

یکی از مسائلی که در ارتباط با توسعه پایدار مطرح است ظرفیت حمل یا ظرفیت برد یا ظرفیت پذیرش زمین می‌باشد که همه ترجمه عبارت «carrying capacity» می‌باشند. ظرفیت پذیرش یک اکوسیستم برابر با میزان جمعیت قابل حمایت از یک ارگانسیم در چارچوب اکوسیستم مورد نظر از لحاظ مختلف نظیر، غذا، مسکن، آب، نور خورشید، هوا، و سایر نیازهاست. برای جمعیت انسانی متغیرهای دیگری نظیر فاضلاب، بهداشت و غیره نیز به آن اضافه می‌شود. وقتی چگالی جمعیت یک اکوسیستم افزایش می‌یابد غالباً نرخ تولد کاهش و نرخ مرگ و میر ارگانسیم مربوطه افزایش می‌یابد. تفاوت این دو نرخ «رشد طبیعی» نام دارد که ظرفیت پذیرش باید این رشد طبیعی را برای جمعیت اکوسیستم مورد نظر حمایت کند. بالاتر از ظرفیت پذیرش، جمعیت اکوسیستم کاهش می‌یابد و پایین‌تر از آن جمعیت افزایش می‌یابد.^{۲۲} استثنایایی نیز ممکن است مشاهده شود که غالباً موقتی است. یعنی ممکن است جمعیت ساکن از یک نوع گونه حیاتی بیش از ظرفیت پذیرش باشد ولی این سکونت پایدار نیست و بعد از مدتی دچار کاهش جمعیت می‌شود. این پدیده یک قاعده بسیار منظمی را برای تنظیم رشد ساکنین یک اکوسیستم ایجاد می‌کند که افزایش یک نوع می‌تواند سبب ایجاد مسائلی گردد که نه تنها الزاماً جمعیت همان نوع را کاهش بلکه تعادل در جمعیت دیگر انواع را نیز تغییر دهد.

برای گونه‌های خاصی معادله معروف لوتکا-ولترا^{۲۳} نشان می‌دهد که چگونه در شرایط منابع محدود جمعیت ساکن دچار قحطی می‌شوند. رابطه انسان و محیط زیست بسیار پیچیده‌تر است زیرا انسان معمولاً اقدام به تغییر شکل منابع موجود در اطراف خود نموده و از منابع فراوان منابع کمیاب را که عامل کاهش جمعیت است استحصال و از طرف دیگر با شیوه‌های علمی موارد مرگ و میر را نیز کمتر می‌نماید. به هر حال علیرغم این موضوع معادله ساده IPAT ظرفیت پذیرش را به شکل زیر بیان کرده است:

$$I = P \cdot A \cdot T$$

I اثرات وارده بر محیط زیست ناشی از مصرف

P تعداد نفوس

A اثر مصرف سرانه

T عامل تکنولوژی

^{۲۱} - نگاه کنید به: Temple (1992) What is sustainable development?

^{۲۲} - نگاه کنید به:

Sayre, N.F. 2008, The genesis history, and limits of carrying capacity, Annals of the Association of American geographers 98 (1), pp.120-134.

^{۲۳} Lotka-Volterra

این معادله هر چند فروض قوی زیادی را داراست ولی در مجموع نشان می‌دهد که با افزایش سرانه مصرف اثرات وارده بر محیط زیست افزایش می‌یابد و به عبارت دیگر ظرفیت پذیرش محیط زیست را کاهش می‌دهد. هر چند بسیاری از علمای علوم اجتماعی و جمعیت شناسان از زمان مالتوس^{۲۴} تا به حال رشد جمعیت و بحران ظرفیت پذیرش را بصورت نگران کننده‌ای مطرح کردند. حتی کلوپ رم^{۲۵} این موضوع را به عنوان یک خطر عظیم جهانی برای قرن ۲۱ پیش‌بینی نمود^{۲۶} ولی بسیاری دیگر از دانشمندان معتقدند که انسان با تغییر و بهبود تکنولوژی می‌تواند شرایط بهبود تولید غذا و ظرفیت پذیرش زمین را افزایش دهد. منجمله می‌توان به نظریات اقتصاددان دانمارکی استر بوزرآب^{۲۷} اشاره کرد که تحت عنوان «فرایند تطبیق»^{۲۸} معروف است. فرآیند تطبیق از لحاظ عقلایی با حدیث منقول از پیامبر اکرم (ص) منطبق است که تاکید بر ازدیاد تناکح و تناسل و تکثیر نسل بشر دارد.^{۲۹} یعنی بر خلاف نظریه مالتوس که تنگ نظرانه است رسول گرامی (ص) به همان دلیل فرآیند تطبیق، نه تنها مانعی برای افزایش جمعیت انسانی نمی‌بیند بلکه تاکید بر افزایش جمعیت نیز دارد. زیرا عقول متولد شده خود دست به دست یکدیگر داده و مسائل و مشکلات خود را حل خواهند کرد. زیرا با هر تولد یک عقل نیز متولد می‌شود که توان پیدا کردن راه حل برای زندگی خود و هم دیگران را دارد. ولی با این وجود این موضوع نافی نفی تبذیر در اقتصاد اخلاق نیست. به راحتی از معادله IPAT می‌توان دریافت که در شرایط تبذیر اثرات وارده بر محیط زیست ناشی از مصرف (I) تشدید می‌شود زیرا اثر مصرف سرانه (A) با تبذیر تشدید می‌گردد و نتیجتاً ظرفیت پذیرش زمین را کم می‌کند. به عبارت دیگر در شرایط ایستای تطبیقی که تمام متغیرها ثابت باشند (Ceteris Paribus) یعنی تعداد نفوس (P) و عامل تکنولوژی (T) تغییر نکنند، افزایش اثر مصرف سرانه (A) به صورت متناسب اثرات وارده بر محیط زیست ناشی از مصرف (I) را زیاد می‌کند.

تبذیر در قرآن

علی رغم جامعیت کلمه اسراف و قابلیت تعمیم مفهوم اسراف به کلیه اعمال و رفتار انسان، تبذیر حالت خاص و بیشتر مفهوم اقتصادی دارد. در تعریف تبذیر راغب اصفهانی می‌نویسد^{۳۰}: تبذیر به معنای پراکنده کردن و اصل آن پاشیدن بذر است و برای هر کسی که مالش را ضایع کند به کار می‌رود. طبرسی تبذیر را پراکنده کردن مال از روی اسراف معنی می‌کند و ریشه آن پاشیدن بذر است با این فرق که تبذیر پراکندن همراه با فاسد و ضایع کردن است ولی اگر به گونه اصلاح باشد تبذیر نیست.^{۳۱} در سوره اسراء خداوند درباره تبذیر می‌فرماید: «حَقَّ خَوِشَاوَنَد و مَسْكِين و رَاهِ مَانَدَه رَا اِدَاكِن و هِيچَ تَبذِير مَكِن. اسراف كاران با شياطين برادرند و شيطان نسبت به پروردگارش ناسپاس بود.»^{۳۲} در

²⁴ Thomas Malthus (1798). An essay on the principle of population.

²⁵ The Club of Rome, Limits to growth (1972).

²⁶ Paul R. Ehrlich (1968). Population bomb.

²⁷ Ester Boserup (1965), The conditions of agricultural growth, Allen Unwin. Revised and reprinted in population and technology, Blackwell 1980.

²⁸ Adaptation process.

^{۲۹} - تناكحوا تناسلوا تكثروا فإني أباهي بكم الأمم يوم القيامة ولو بالسقط

^{۳۰} - راغب اصفهانی معجم مفردات الفاظ القرآن انتشارات دارالفکر. ذیل ماده بذر: التبذیر و التفریق و أصله القاء البذر و طرحه فاستعیر لكل مضیع لما له، فتبذیر البذر تضييع فی الظاهر لمن لم يعرف مآل ما یلقیه.

^{۳۱} - طبرسی معجم البیان، ج ۶ ص ۴۱۰ ذیل آیه ۲۶ سوره اسراء.

^{۳۲} - سوره اسراء، آیات ۲۷-۲۶، وَ آتَ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ لَا تُبذِرْ تَبذیراً. إِنَّ الْمُبذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَ كَانَ الشَّيْطَانُ

تفسیر تبذیر در شرح همین آیه در تفسیر بیان السعاده فی مقامات العباده فرموده اند: ^{۳۳} «وَلَا تُبَدِّرْ تَبْدِيرًا مَقْصُودًا مِنْ تَبْدِيرِ بَخْشِشٍ بِغَيْرِ مَسْتَحَقٍّ يَأْتِي بِبَخْشِشٍ بِمَسْتَحَقٍّ بِمِثْلِهَا أَوْ بِمَسْتَحَقٍّ بِمِثْلِهَا أَوْ بِمَسْتَحَقٍّ بِمِثْلِهَا أَوْ بِمَسْتَحَقٍّ بِمِثْلِهَا» که دادن بر غیر مستحق یا دادن به مستحق زیاده از حق اوست که اسراف است در این آیه نهی شده است، چون دادن مال بدون تبذیر همان اقتصاد (میان‌رویی) است. پس تبذیر اعم از اسراف است اگرچه گاهی هم در مقابل آن قرار می‌گیرد، و چون امر به ادای حقوق در مفهوم مخالف آن مستلزم نهی از خودداری (تنگ چشمی) است، لذا به همان ادای حقوق اکتفا کرد و صریحاً از اسراف کردن نهی نمود. از آن رو که ادا کردن حق اختصاص به مال صوری و به خویشان صوری ندارد، بلکه عموم سایر حقوق و جمیع خویشاوندان در عالم کبیر و صغیر را شامل می‌شود، از نبی ص وارد شده که روزی بر سعد می‌گذشت که مشغول وضو گرفتن بود، فرمود: ای سعد چیست این اسراف؟ عرض کرد: یا آیا در وضو هم اسراف است؟ فرمود: بلی، اگرچه پیش چشمه جاری باشی. و از امام صادق ع وارد شده است که پرسیده شد: آیا در حلال تبذیر می‌شود؟ فرمود: بلی و سر مطلب این است که هرگاه شخصی پیش چشمه جاری باشد ولی بیش از آن مقدار که واجب و مستحب است قوای خود را به کار اندازد. این استعمال قوا و توجه به قوای محرکه بدون استحقاق (ضرورت) تبذیر است اگرچه اسراف و تبذیر آب در این جا مطرح نباشد. خلاصه آنچه که از اخبار، با همه اختلافهای موجود استفاد می‌شود این است که: انفاق مال یا کلام یا علم یا حکمت عرض و جاه یا نیروی قوا، یا انفاق بر نفس و قوای آن به مقدار خواست، بدون التفات به امر خدا و امتثال امر او تبذیر است، هر چه که می‌خواهد باشد. در عین حال همه این‌ها اگر با توجه به امر خدا و امتثال امر او باشد اقتصاد (میان‌رویی) است هر چه می‌خواهد باشد. و لذا ذکر کرده‌اند که اگر همه دنیا را یک لقمه قرار دهی و مؤمنی را اطعام نمایی اسراف نمی‌شود. إِنَّ الْمُبَدِّرِينَ تَبْدِيرُ كُنُودِ الْكَافِرِينَ وَ كَسَانِي كِهْ فِي غَيْرِ اطَاعَتِ خَدَا وَ بَا غَفْلَتِ از امر او انفاق می‌کنند، كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ برادران شیاطین بوده‌اند. زیرا که انفاق وقتی که به امر خدا نباشد به امر شیطان می‌شود که شیطان در کمین بنده نشسته و منتظر غفلت او از امر خدا است، پس در آن حال در او تصرف می‌کند و بر او حکم می‌راند همانطور که بر شیاطین خودش حکومت می‌کند. وَ كَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا عَطْفٌ بِبَيَانِ عَلْتِ اسْت، یعنی شیطان نسبت به پروردگارش بسیار کفر می‌ورزد، و مبذر منفق است که بدون التفات به امر خدا نسبت به پروردگارش کفور است پس او در کفر ورزیدن به پروردگارش برادر شیطان است.»

قرآن کریم تبذیر به مفهوم مصرف بیش از اندازه را در آیات زیادی مذموم دانسته که موارد زیر از جمله آیاتی است که در منع تبذیر نازل گردیده‌اند: «و اوست که باغهای داربست زده و بدون داربست و خرمان و کشتزارها که میوه آنها متفاوت است و زیتون و انار همگون و ناهمگون آفرید. از میوه‌های آن، چون میوه آورد، بخورید و حق خدا را روز برداشت بدهید و اسراف مکنید که خدا مسرفان را دوست ندارد.» ^{۳۴} و «بخورید و بیاشامید و از حد نگذیرید که او اسراف کنندگان را دوست نمی‌دارد.» ^{۳۵} و «و کسانی که چون خرج می‌کنند نه اسراف کنند و نه بخل ورزند و میان این دو معتدل

لِرَبِّهِ كَفُورًا.

^{۳۳} - بیان السعاده فی مقامات العباده، ترجمه، جلد ۸، صص ۲۶۳-۲۶۰.

^{۳۴} - سوره انعام، آیه ۱۴۱. وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ

كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

^{۳۵} - سوره اعراف، آیه ۳۱. وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ.

باشند»^{۳۶}. و «و فرمان اسراف کاران را که در این زمین فساد می کنند و اصلاح نمی کنند اطاعت مکنید»^{۳۷}. در آیه دیگر می فرماید^{۳۸}: «ما از چیزهای پاکیزه ای که روزی شما قرار دادیم بخورید و در آن زیاده روی مکنید که غضب من بر شما مباح می شود و هر که غضب من بر او حلول کند هلاک شده است». در مفهوم طغیان در این آیه می فرمایند^{۳۹}: «طغی یطغی» از باب «علم» و «طغی یطغو» از «نصر» و «طغی یطغی» از «منع» یعنی از اندازه تجاوز کرد و در کفر بلند گشت و علو پیدا کرد و در معاصی و ظلم اسراف کرد. و همه معانی به خروج از تسلیم در برابر عقل خارجی یا داخلی برمی گردد. و معنای «لا تطغوا فیه» این است که در آنچه بر شما روزی کردیم از حدی که خدا تعیین کرده است تجاوز نکنید، از مقدار خوردن و جهت تحصیل مأكول و آداب خوردن و غایات آن و تسمیه بر آن و شکر بر آن به این که در نعمت ملاحظه منعم بشود، یا رنگارنگ بودن مأكولات یا زیاد خوردن، یا اطعام به کسی که اهل نیست یا به غیر ذکر خدا، یا در خوردن تجاوز نکنید که ضمیر به اکل برمی گردد، که در «کلوا» است یا به علت خوردن، تجاوز از حد نکنید، یا به سبب آنچه که ما به شما روزی کردیم، یا در حالی که شما در بین آنچه که ما روزی کردیم ثابتید یا در خوردن.»

تبذیر و توسعه پایدار

تبذیر در واژه های متداول اقتصادی امروزی به «اضافه مصرف»^{۴۰} و در اصطلاح عامیانه «ریخت و پاش» نیز گفته می شود. از لحاظ مصرف در سطح کلان اقتصاد این موضوع از بُعد تطبیقی در بین کشورها قابل اهمیت است. به گونه ای که علیرغم وضعیتهای مشابه از لحاظ یکسانی چگالی جمعیت در مناطق مختلف، مصرف سرانه در یک کشور بسیار بالا و در کشور دیگر پائین است. برای مثال چین از لحاظ مساحت با ایالات متحده آمریکا قابل مقایسه است و جمعیت آمریکا خمس جمعیت چین است ولی مصرف سرانه انرژی در آمریکا حدود نه برابر چین است. به عبارت دیگر چین علیرغم جمعیت بیشتر مصرفی معادل نصف مصرف انرژی آمریکا را دارد. اضافه مصرف انرژی یکی از مسائل مهم در حیطه مشکلات اساسی در سطوح ملی و جهانی از لحاظ گرم شدن زمین و غیره را دارد که مثال ذکر شده نشاندهنده اینست که اضافه مصرف به نوعی در شرایط جهانی مفهوم اجحاف حقوق دیگران نیز می تواند تلقی شود. برای مثال اضافه مصرف انرژی در آمریکا منجر به گرم شدن زمین گشته و این موضوع خسارتهای متنوعی را به سایر ساکنین کره زمین وارد می آورد.

مواردی نظیر ایجاد زیاله های بجا مانده از مصرف، مصرف تقلیدی^{۴۱} و مدگرایی^{۴۲} و مشابه نیز از موارد اضافه مصرف می باشند که از لحاظ طبقه بندی در زمره تبذیر قرار می گیرند. این موارد بقدری گسترده است که حتی برخی متون بین المللی که به اضافه مصرف پرداخته اند چراغانی های تزئینی و حتی نورافشانی را نیز در ردیف این موارد

^{۳۶} - سورة فرقان، آیه ۶۷. وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا.

^{۳۷} - سورة شعراء، آیات ۱۵۱-۱۵۲. وَلَا تُطِغُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ. الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ.

^{۳۸} - سورة طه آیه ۸۱. كَلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحِلِّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى.

^{۳۹} - بیان السَّعَادَةِ فِي مَقَامَاتِ الْعِبَادَةِ، ترجمه، جلد ۹ صفحات ۲۳۵-۲۳۴.

^{۴۰} - Over-consumption

^{۴۱} - Conspicuous consumption.

^{۴۲} - Keep up with Jones consumption.

اضافه مصرف از لحاظ توسعه پایدار ظرفیت زیستی سیاره زمین را کاهش داده و عملاً منجر به تهی‌سازی منابع و تنزل تدریجی محیط زیستی و کاهش بهداشت اکولوژیک می‌شود. و این موضوع از سوی دیگر که باعث افزایش آلودگیها و آثار سؤ ناشی از تولید کالا یا خدمت برای مصرف می‌شود تکمیل می‌گردد. گزارش «وضعیت جهان»^{۴۳} در سال ۲۰۰۶ تصریح می‌دارد که: «ظرفیت اکولوژیک جهان برای زیاده‌خواهی چین و هند و ژاپن و اروپا و آمریکا ناکافی است». برای مثال آمریکا کمتر از ۵٪ جمعیت جهان را دارد ولی ۲۵٪ گاز انیدریک کربنیک CO₂ را تولید^{۴۴} و ۲۵٪ منابع جهان را مصرف می‌کند.^{۴۵} آمریکا علیرغم داشتن ۳٪ از ذخایر^{۴۶} شناخته شده نفت ۲۶٪ از انرژی جهان را مصرف می‌نماید^{۴۷} و آمریکا ۳۰٪ ضایعات و زبالجات دنیا را تولید می‌نماید^{۴۸} و براساس تحقیقات انجام شده میزان اثر وارده توسط آمریکا بر محیط زیست بیش از ۲۵۰ برابر ساکنین صحرای آفریقا است.^{۴۹} و اگر چین و هند به میزان سرانه آمریکا یا ژاپن در سال ۲۰۳۰ میلادی برسند کل سیاره زمین را برای تأمین نیازهای خود لازم خواهند داشت.

منابع از لحاظ شاخصهای زندگی بشری فراتر از منابعی است که برای جمعیت حیوانات یا نباتات یا غیره مد نظر قرار می‌گیرد. در طبقه بندی منابع برای توسعه پایدار الگوی ۵ سرمایه^{۵۰} مد نظر قرار گرفته است. این پنج سرمایه تحت عناوین: سرمایه طبیعی، سرمایه اجتماعی، سرمایه انسانی، سرمایه صنعتی، و سرمایه مالی ذکر شده‌اند. مبحث تبذیر استفاده بیش از نیاز از هر کدام از این سرمایه‌ها را نیز در بر می‌گیرد و همانطور که در الگوی ۵ سرمایه برای توسعه پایدار استفاده بیش از حد این سرمایه‌ها منجر به کاهش ظرفیت پذیرش زیستگاه بشر می‌گردد در اقتصاد اخلاق بطور عام نیز این مصرف مازاد از سرمایه‌های مختلف مذموم شمرده می‌شود.

در قرآن کریم آیاتی نظیر: «مصرفان را هلاک کردیم»^{۵۱} و «خداوند کسی که مسرف دروغگو است را هدایت نمی‌کند»^{۵۲} و «بدینسان کردار مسرفان به نظرشان آراسته آمد»^{۵۳} و «همانا مسرفین اصحاب آتشند»^{۵۴} و «از مسرفان اطاعت مکنید، کسانی که در زمین فساد می‌کنند و به اصلاح نمی‌پردازند»^{۵۵} و «خداوند مسرفان را دوست ندارد»^{۵۶} همه دلالت بر عدم رضایت الهی بر تبذیر و بطور کلی اسراف است و خداوند به هیچ وجه این عمل را تجویز نفرموده است.

⁴³ - State of the world 2006, World Watch Institute, 11 January 2006.

⁴⁴ - Global Warming

⁴⁵ - Illinois Recycling Association Recycling Facts.

⁴⁶ - NRDS: Reducing U.S. oil dependence

⁴⁷ - SEI: Energy Consumption

⁴⁸ - Waste Watcher

⁴⁹ - Consumption industrialized, commercialized dehumanized and deadly. And also: US population reaches 300 million, heading for 400 million; no cause for celebration, 4 October 2006.

⁵⁰ - Five capitals models of sustainable development, Forum for the Future.

^{۵۱} - سوره انبیاء آیه ۹، وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ.

^{۵۲} - سوره غافر، آیه ۲۸ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ

^{۵۳} - سوره یونس، آیه ۱۲ كَذَلِكَ زَيْنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

^{۵۴} - سوره غافر آیه ۴۳، وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ

^{۵۵} - سوره شعرا، آیات ۱۵۱-۱۵۲. وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ.

^{۵۶} - سوره انعام، آیه ۱۴۱ و سوره اعراف آیه ۳۱، إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ.

بطور کلی در ارتباط با محیط زیست آیه زیر در سوره بقره و شرح آن قابل توجه است. می‌فرماید: «چون از نزد تو باز گردد در زمین فساد کند و کشتزارها و دامها را نابود سازد و خدا فساد را دوست ندارد.»^{۵۷} یعنی از بین بردن کشتزارها و دامها فساد محسوب می‌شود و خداوند این اعمال را دوست ندارد. تخریب کشتزارها و از بین بردن دامها چه مستقیم و چه از طریق تخریب اکوسیستم و عناصر محیط زیست یعنی با آلوده‌سازی محیط و ایجاد عدم تعادل در اکوسیستم در هر حالت فساد تلقی می‌گردد. در آیه فوق تعلق کشتزارها یا دامها به مسلمین یا مؤمنین تخصیص نیافته و با استفاده از کلمه زمین، کل آنها را در جهان مد نظر قرار می‌دهد. این نگرش، احکام بسیاری را فراروی دولت اسلام قرار می‌دهد مبنی بر اینکه حق ندارد در سیاره زمین فساد کند. فساد در زمین از لحاظ آیه شریفه فوق شامل مجموعه‌ای از فعالیت‌هایی می‌شود که موجب تخریب محیط زیست، اعم از گیاه، حیوان و انسان می‌گردند. تعمیم این موضوع به انسان مسائل دیگری را نیز شامل می‌شود که به ذکر آن خواهیم پرداخت. فعالیت‌هایی که سبب فساد در زمین می‌گردند از جمله تولید و تجارت مواد مضر و سموم شیمیایی به منظور از بین بردن انسانها و تخریب مزارع و دامها برای ضربه زدن به دیگران، تسلیحات برای حمله و سلاحهای کشتار جمعی، دفن زباله‌های هسته‌ای در کشورهای ضعیف و تباتی با مأموران و رهبران آنها، تولید، مصرف، صادرات و واردات هر نوع ماده اولیه یا واسطه‌ای مصرفی که باعث فساد در نبات و دام و انسان گردد و مضر به سلامتی آنها باشد و سایر موارد مشابه همگی در این مبحث قرار می‌گیرند.

آیه فوق را اینگونه تفسیر فرموده‌اند:^{۵۸} «وَ إِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ أَنْ يُغْلَبَ عَلَيْهِ سَوَابُ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» یعنی سعی می‌شود در سیر در زمین عالم صغیر یا عالم کبیر یا زمین قرآن، یا اخبار یا سیره انبیاء گذشته ع و جانشینان ایشان ع. لِيُفْسِدَ فِيهَا تا در زمین فساد ایجاد کند و افساد عبارت از تغییر دادن چیزی است از کمالی که دارد، یا منع کردن آن است از رسیدن به کمالش، و لام، لام غایت یا لام عاقبت است، زیرا منافقان گمان می‌کنند که آنها مصلح هستند و «هرگاه به آنها گفته شود در زمین فساد نکنید، می‌گویند ما اصلاح کننده هستیم، ولی آگاه باشید که آنها مفسد هستند، اما نمی‌دانند»^{۵۹} «وَ يُهْلِكُ أَصْلَ الْوَالِدِ وَالْوَالِدَاتِ وَالَّذِينَ يَحْمِلُونَ أَمْثِلَهُنَّ وَالْحَوْلِ وَالْحَبْلَ الْمُتَمَدِّدِ» یعنی هر گاه کسی در زمین فساد کند، خدا آن را از زمین رویانده باشد. وَ النَّسْلَ بِحَبْلٍ كَوْكَبٍ مِنْ سَمَاءٍ مُنِيرَةٍ وَ يَنْزِلُ فِيهَا مِنَ الْأَرْضِ الْمَوْتُ الْمُنِيرَةَ» یعنی هر گاه کسی در زمین فساد کند، خدا آن را از زمین رویانده باشد. وَ إِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ أَنْ يُغْلَبَ عَلَيْهِ سَوَابُ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» یعنی هر گاه کسی در زمین فساد کند، خدا آن را از زمین رویانده باشد. وَ إِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ أَنْ يُغْلَبَ عَلَيْهِ سَوَابُ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» یعنی هر گاه کسی در زمین فساد کند، خدا آن را از زمین رویانده باشد. وَ إِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ أَنْ يُغْلَبَ عَلَيْهِ سَوَابُ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» یعنی هر گاه کسی در زمین فساد کند، خدا آن را از زمین رویانده باشد.

^{۵۷} - سوره بقره، آیه ۲۰۵، وَ إِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ أَنْ يُغْلَبَ عَلَيْهِ سَوَابُ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» در آیه ۷۷ سوره قصص می‌فرماید: در زمین از پی فساد مرو که خدا فسادکنندگان را دوست ندارد. وَ لَا تَتَّبِعِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ. همچنین در آیه ۶۴ سوره مائده.

^{۵۸} - بیان السعاده فی مقامات العباده، جلد دوم، ترجمه، صص ۴۲۶ - ۴۲۲.

^{۵۹} - سوره بقره، آیه ۱۲ - ۱۱، وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَ لَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ.

همانا کائنات نوعی قوه و استعداد دارد و به حسب تفاوت استعدادها تدریجاً به کندی یا به سرعت از قوه به فعل خارج می‌شود و تجدد فعلیات تنها با مشیت از آن وجه که رحمت رحیمی است محقق می‌شود و آنچه به سبب مشیت از وجه رحمت رحمانی محمد ص وجود پیدا می‌کند، از ناحیه رسالت اوست و آنچه که از وجه رحمت رحیمی او ص به وجود می‌آید از ناحیه ولایت اوست. بنابراین، بقای اشیاء، به رسالت و استکمال آن به ولایت است. پس هر چیزی به آخر درجه کمالات نوعی‌اش برسد قبول‌کننده ولایت علی می‌شود، و هر چیزی که به درجه کمال نرسد، به همان مقدار از قبول ولایت ناقص می‌شود، و هر چیزی که اصلاً در نوع خود هیچ یک از کمالات نوعش را نداشته باشد، هیچ مقدار از ولایت را قبول نمی‌کند، چنانچه از ائمه ع وارد شده، زمینهای شوره‌زار و آبهای تلخ و شور و مردابها، ولایت ما اهل بیت را قبول نمی‌کنند. این گفتار بر حسب تکوین است و اگر این رحمت رحیمی تکوینی از اشیاء قطع شود هیچ یک از آنها در هیچ یک از مراتب کمال نوعی به کمال نمی‌رسند، چنانچه اگر رحمت رحمانی از اشیاء قطع شود، هیچ چیزی در دو آن (لحظه) باقی نمی‌ماند. و به همین انقطاع اشاره کرده‌اند، از آنجا که فرموده‌اند: اگر حجّت از زمین برداشته شود، زمین اهلش را فرو می‌برد.^{۶۰} و اما به حسب تکلیف، مردم مکلف به رو آوردن و توجه نمودن به ولایت هستند، چنانچه صاحب ولایت به آنها توجه دارد. و به سبب این رو آوردن و آن توجه، زراعت و نسل، در عالم صغیر کامل می‌شود و زراعتی می‌شود که بدون قبول ولایت و بیعت و عهد، هرگز زراعت نمی‌شود، و چیزی تولد پیدا می‌کند که بدون ولایت تولد پیدا نمی‌کرد و هر اندازه توجه از خلق افزونتر شود، توجه صاحب امر بیشتر می‌شود، و با زیاد شدن این دو توجه، زراعت و نسل زیاد گشته و در عالم صغیر به کمال می‌رسند، و به سبب زیاد شدن و کامل شدن در عالم صغیر، وجود و استکمال آنها در عالم کبیر، فزونی می‌یابد. پس هر کس در راضی کردن صاحبش بکوشد به مقدار کوششی که کرده توجه صاحب وقت و رضایت او از وی زیاد می‌شود و به حسب زیاد شدن توجه و رضای صاحب وقت برکت در زراعت و نسل در عالم صغیر و کبیر زیاد می‌گردد. به همین معنی اشاره کرده است خدای تعالی، آنجا که می‌فرماید: اگر اهل قریه‌ها ایمان بیاورند و تقوی پیشه کنند هرآینه برای آنها برکاتی از آسمان می‌گشایم.^{۶۱} در عالم صغیر و در زمین در عالم کبیر؛ یا از هر دو برکت در هر دو جا، و نیز قول خدای تعالی که: اگر آنان تورات و انجیل را و آنچه را که از پروردگارشان نازل شده بود اقامه می‌کردند و بر پا می‌داشتند، هرآینه از بالای سر و از زیر پاهایشان روزی می‌خورندند^{۶۲}، یعنی در عالم صغیر و کبیر و مولوی قدس سره چه خوب گفته است:

تا توانی در رضای قطب کوش	تا قوی گردد، کند در صید جوش
چون برنجد بینوا گردند خلق	کز کف عقل است چندین رزق خلق
او چو عقل و خلق چون اجزای تن	بسته عقل است تدبیر بدن
ضعف قطب از تن بود از روح نی	ضعف در کشتی بود در نوح نی

^{۶۰} - بحار الانوار، ج ۲۳، ح ۲۰ ص ۲۰. ۲۱-۲۰ ع، علل الشرائع. ابن الولید عن الصفار عن محمد بن عیسی عن محمد بن الفضیل عن ابي حمزة قال قلت لأبي عبد الله ع تبقى الأرض بغير إمام قال لو بقيت الأرض بغير إمام ساعة لساخت. ك، [كمال الدين] أبي و ابن الوليد معا عن سعد عن اليقطيني و ابن أبي الخطاب معا عن محمد بن الفضيل مثله بيان يقال ساخت قوائمه في الأرض أي دخلت و غابت و لا يبعد أن يكون سوخ الأرض كناية عن رفع نظامها و هلاك أهلها.

^{۶۱} - سورة اعراف، آية ۹۶، وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ.

^{۶۲} - سورة مائده، آية ۶۶، وَ لَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَ الْإِنجِيلَ وَ مَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ.

یاری ده در مرمت کشتیش   گر غلام خاص و بنده گشتیش
یاریت در تو فریادی در او   گفت حق: ان تنصروا الله ینصروا^{۶۳}

و از اینجا معلوم می‌شود که توجّه تکلیفی و ازدیاد آن موجب تقویت ولایت تکوینی و ازدیاد حرث و نسل و ازدیاد کمال آن دو در عالم صغیر و کبیر می‌شود و اعراض از ولایت تکلیفی، موجب فاسد شدن هر دوی آنها و هلاکت آنها در عالم صغیر و کبیر است، و هر اندازه که اعراض زیاد شود، فساد و هلاکت هم زیاد می‌شود، و هرگاه اعراض منجر به منع غیر شود، فساد و هلاکت شدید گشته و اگر منجر به تکذیب و استهزا شود نهایت فساد و تباهی را در پی دارد. قول خدای تعالی است، که می‌فرماید: « پس عاقبت کسانی که بدی را در حدّ اعلاّی بدی انجام دادند، که آیات خدا را تکذیب کرده و آنها را به استهزا گرفتند این است »^{۶۴} اشاره به همین معنی است. بنابراین، جایز است که گفته شود: اگر از ولایت روگردان شود، در زمین سعی می‌کند، ولی نهایت سعی و کوشش او افساد در زمین و تباه کردن زراعت و نسل می‌شود، و خود او نیز این مطلب را احساس نمی‌کند. وَ اللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفٰسَادَ و خدا فساد را دوست ندارد و این نحوه بیان در موردی به کار می‌رود که در معنی فساد را مبعوض می‌داند، گو اینکه معنای جمله اعم از آن است».

تبدیر و تولید پایدار

هر چند تبدیر به مصرف برمی‌گردد ولی با توجه به اینکه تولید محصولات، زنجیره تولید کالاهای واسطه‌ای را نیز فراهم می‌آورد که در فرآیند تولیدی دیگر مورد استفاده و مصرف واقع می‌شوند بد نیست اشاره‌ای نیز به مباحث تبدیر در تولید داشته باشیم.

یک بخش عمده از تولید پایدار در مبحث اکولوژی صنعتی مطرح است. به این ترتیب که اکولوژی صنعتی یک زمینه چندانطباقی علمی است که بر ترکیب پایدار محیط، اقتصاد و فناوری متمرکز می‌گردد. مراد از واژه صنعتی در اکولوژی صنعتی مراکز صنعتی نیست بلکه مراد این است که چگونه انسانها منابع طبیعی را در فرآیند تولید کالا و خدمات استفاده می‌نمایند. اکولوژی صنعتی در اصل به دنبال این است که فرآیندهای صنعتی را از خطی به سیستمهایی حلقوی بسته تبدیل کند. در سیستم‌های خطی منابع و سرمایه از طریق این سیستم نهایتاً به زباله ختم می‌شوند. ولی در سیستمهای حلقوی زباله مجدداً بعنوان عامل تولید وارد فرآیند تولید می‌شود. به عبارت دیگر اکولوژی صنعتی، سیستمهای صنعتی را بعنوان اجزاء یک اکوسیستم در نظر می‌گیرد. این نگرش در ابتدا توسط روبرت فراش و نیکلاس گالوپولوس در ۱۹۸۹ مشهور شد.^{۶۵} و دکترین آنها این بود که چرا نباید سیستمهای صنعتی شبیه یک اکوسیستم عمل نمایند که زباله‌های یک صنعت منبع صنعت دیگر باشد؟ که این فرآیند باعث می‌شود مصرف مواد خام در تولید آلودگی و ضایعات کل در فرآیند تولید کمتر شود. این دیدگاه که از لحاظ بالابردن ظرفیت پذیرش زمین بسیار موثر است مورد توجه بسیاری از محققین محیط زیست قرار گرفته است.

^{۶۳} - سوره محمد، آیه ۷، یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنصُرْكُمْ وَ يَثِّبْ أقدَامَكُمْ. ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر خدا را یاری کنید یاری خواهید شد و ثبات قدم خواهید یافت.

^{۶۴} - سوره روم، آیه ۱۰، ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا السُّؤَى أَن كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ كَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِؤْنَ.

^{۶۵} - Robert Frosch, Nicholas E. Gallopoulos, (1989), Strategies for manufacturing, Scientific American, 261: pp 144-152.

یکی دیگر از موارد مرتبط با این موضوع فناوری پاک و قوانین مرتبط با آن است که به گونه‌ای با وضع قوانین مختلف از گسترش تکنولوژی‌هایی که آثار سوء بیشتری نسبت به سایر فناوری‌های تولید دارند جلوگیری شود. هرچند این موضوع هنوز در ابتدا راه خود است ولی زمینه خوبی برای آینده فراهم خواهد نمود.

تولید پاک‌تر نیز از مباحث مرتبط با تبذیر در تولید قرار می‌گیرد. این مقوله عملاً با حداقل کردن ضایعات و گازها و به طور کلی خروجی‌های همراه تولید سعی بر حداکثر کردن محصول می‌نماید.^{۶۶} بهبود سازمان و تکنولوژی حصول راه‌های بهتر را تسهیل می‌نماید. مباحث تولید پاک در زمینه‌های مستندسازی مصرف مواد و انرژی و...، استفاده از سیستم‌های کنترل و مانیتورینگ و تولید نماگر، جایگزینی مواد خام و مواد اضافی افزایش عمر مفید مواد اضافی و مایعات فرآیندی، بهبود کنترل و اتوماسیون، استفاده مجدد از ضایعات و فناوری‌ها و فرآیندهای کم ضایعات ساز، از جمله مباحث مطرح در تولید پاک‌تر است.^{۶۷}

تبذیر و حقوق بین‌الملل عمومی

از این دیدگاه نه تنها می‌توان تبذیر را مذموم دانست بلکه می‌توان موضوع تبذیر را در حیطه تعریفی جرائم نیز وارد کرد. زیرا مبذر برای نفع خود زیست و منافع دیگران را دچار مخاطره می‌نماید لذا علی‌الوصول بایست وارد در حیطه تعریفی جرم قرار گیرد. بر این اساس است که در آیاتی که ذکر شد خداوند به صراحت می‌فرماید که او اسراف کاران را دوست ندارد و مبذرین را در ردیف برادران شیاطین قرار می‌دهد زیرا که شیطان بعنوان سمبل و نماد مخالفت با بشریت است و این اخوت به معنی سمبلیک آن به این گونه است که مبذر دشمن بشر است. مسلماً جرم یک قاعده ثابت با مفهوم لایتغیر نیست و تا در حقوق جزای وضعی تعریف نشود اطلاق حقوقی جرم را به خود نخواهد گرفت. از لحاظ جامعه‌شناسان جرم عملی است که مخالف منافع جامعه باشد اعم از اینکه مورد عنایت قانونگذار قرار گرفته یا نگرفته باشد.^{۶۸} لذا در مباحث فلسفه حقوق در تعریف حقوق گفته شده که قواعدی است که بر اشخاص از این جهت که عضو جامعه هستند حکومت می‌کند و اگر انسانها تنها و دور از جامعه فرض شوند برای آنها از نظر حقوقی حق و تکلیفی متصور نیست. و در تفاوت حقوق و اخلاق گفته‌اند که در اخلاق اعمال انسان از لحاظ خود او بررسی می‌شود ولی در حقوق خوبی یا بدی اعمال از نظر رابطه با دیگران مطالعه می‌شود.^{۶۹} در حقوق اسلام نیز «قاعده حاجت عمومی» بر این اساس تعریف می‌شود که نیازمندی همگانی ممکن است در حد اضطراب نباشد معذالک چون به صلاح مردم است نیکو است و طبق ملاک تشریح عنوان قانونی پیدا می‌کند.^{۷۰} «قاعده لاضرر» که یک قاعده عقلی است نیز مؤید همین موضوع است و عقل به آن پی می‌برد. از طرف دیگر مبحث «سد ذرایع» و اتصال آن به استلزامات عقلیه و همچنین

^{۶۶} - نگاه کنید به:

Yacoub, Ali, Johannes Fresner (2006) Half is enough, an introduction to cleaner production, Beirut, Lebanon, LCPC Press.

^{۶۷} - موارد بسیار مطرح دیگری در این ارتباط وجود دارد که به مبحث سرمایه‌گذاری‌ها نیز وارد می‌شود نظیر طراحی ساختمانها برای استفاده از انرژی خورشید و حفظ آن در درون ساختمان به منظور کاهش انرژی گرمایشی و سرمایشی ساختمان که از ذکر آن خودداری می‌نمایم.

^{۶۸} - نگاه کنید به: حقوق جزای عمومی، دکتر محمدعلی معتمد، چاپ انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۱. جلد ۱، صفحه ۱۲۵.

^{۶۹} - نگاه کنید به: فلسفه حقوق، دکتر ناصر کاتوزیان، چاپ شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۷. جلد ۱، صفحات ۵۴۱-۵۴۰.

^{۷۰} - نگاه کنید به: مکتب‌های حقوقی در حقوق اسلام، دکتر محمدجعفر لنگرودی، چاپ گنج دانش، ۱۳۷۰. صفحه ۱۳۰.

«مصالح مرسله» از بُعد اجتماعی و همه و همه در قالب قبح تذبذیر قابل تفسیر و استنتاجند.^{۷۱} هدف ما از طرح این موضوعات این است که بشر باید تذبذیر را از بُعد فردی آن خارج و نگاهی اجتماعی و جهانی به آن داشته باشد تا عملکرد مبدّر به انحطاط زندگی افراد دیگر نینجامد. مسلماً برای این انتقال بررسی‌های زیادی باید صورت گیرد که از حوصله یک مقاله خارج است و فقط آن را با طرح این موضوع به خاتمه می‌بریم که مفهوم مطرح شده از جرم نه به معنی خاص آن در ارتباط با جنایت، جنحه یا خلاف است، بلکه به مفهوم عام است یعنی رفتاری که به دیگران صدمه می‌زند و مقابله با آن نه به معنی برخوردهای حقوقی با مجرمین است بلکه به مفهوم طرح مالیاتهای خاص و نرخ‌های بالاتر مالیاتی برای مبدّر و برقراری تشویقات برای صرفه‌جویی یا جایگزینی منابع و از این قبیل می‌باشد که در متون اقتصاد محیط زیست به تفصیل مورد بحث قرار می‌گیرد. اقدامات بین‌المللی در برخی بخشهای مرتبط با این مورد در سطح بین‌المللی صورت گرفته که می‌توان به پروتکل کیوتو درباره کنترل گازهای گلخانه‌ای و جلوگیری از گرم شدن زمین و طرح ETS^{۷۲} اروپا در این راستا جهت محدود کردن میزان تولید CO2 اشاره کرد.^{۷۳}

خلاصه و نتیجه‌گیری

اقتصاد اخلاق نامی نو از مباحث ارزشی قدیمی در اقتصاد است که با توجه به اخلاق به تحلیل رفتار اقتصادی می‌پردازد. تذبذیر به معنی پراکنده کردن مال از روی اسراف در قرآن کریم منع شده است و به «اضافه مصرف» و «ریخت و پاش» نیز اطلاق می‌شود. این موضوع از بُعد تطبیقی در بین کشورها اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. به گونه‌ای که اضافه مصرف به نوعی در شرایط جهانی مفهوم تعدی به حقوق دیگران نیز می‌یابد از این دیدگاه می‌توان تذبذیر را در حیطه تعریفی جرائم نیز وارد کرد.

اضافه مصرف از لحاظ توسعه پایدار ظرفیت زیستی سیاره زمین را کاهش می‌دهد و از سوی دیگر با افزایش آلودگیها و آثار سؤ ناشی از تولید کالا یا خدمت تکمیل می‌گردد. توسعه پایدار الگویی است برای استفاده و مصرف منابع جهت حصول نیازهای بشر و همزمان حفظ محیط طبیعی به گونه‌ای که نیازهای بشر در حال و آینده را تأمین نماید. تاکید تولید پایدار در سمت عرضه بر بهبود عملکرد محیط زیستی بخشهای اصلی اقتصاد تاکید دارد و مصرف پایدار با اشاره به سمت تقاضا بر چگونگی اینکه مایحتاج به گونه‌ای مهیا شوند که ظرفیت حمل زمین را کاهش ندهند متمرکز است. چنین مفهومی از مصرف نیازمند بهینه‌سازی مصرف با توجه به حفظ خدمات و کیفیت منابع و محیط زیست در طول زمان می‌باشد. اکولوژی صنعتی بر ترکیب پایدار محیط، اقتصاد و فناوری متمرکز می‌گردد و مراد از آن این است که چگونه انسانها منابع طبیعی را در فرآیند تولید استفاده می‌نمایند و آنها را از خطی به حلقوی بسته تبدیل می‌کنند. در سیستم‌های خطی منابع و سرمایه نهایتاً به زباله ختم می‌شوند ولی در سیستمهای حلقوی زباله مجدداً بعنوان

^{۷۱} - نگاه کنید به: مکتب‌های حقوقی در حقوق اسلام، دکتر محمدجعفر لنگرودی، چاپ گنج دانش، ۱۳۷۰.

^{۷۲} - Emission Trade Scheme

^{۷۳} - نگاه کنید به: بیژن بیدآباد: محیط زیست و صنعت سیمان در ایران و اروپا. با همکاری عباس اطمینان، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های اولین سمینار اقتصاد سیمان ایران، تدوین بیژن بیدآباد، دفتر برنامه‌ریزی و تحقیقات سیمان دانشگاه صنعتی امیرکبیر و انجمن صنفی کارفرمایان صنعت سیمان، صفحات ۳۵۰-۳۱۷، ۵ مهر ۱۳۸۴، نشر علم عمران، تهران.

<http://bidabad.com/doc/mohitezist-cement.pdf>

عامل تولید وارد فرآیند تولید می‌شود. این دیدگاه در بالابردن ظرفیت پذیرش زمین بسیار موثر است. فناوری پاک و تولید پاک‌تر نیز از مباحث مرتبط با تپذیر در تولید قرار می‌گیرند.

توصیه‌های سیاستی

توسعه پایدار یک موضوعی است که مصادیق آن درباره کیفیت و کمیّت زندگی بشر است و اثر تصمیمات منفرد یک کشور در تحقق اهداف توسعه پایدار اثرات زیادی ندارد و باید با ترویج ذمّ تپذیر در سطح جهانی نظریات متخصصین و تصمیم‌گیران در عرصه بین‌المللی را به این موضوع معطوف ساخت تا نهایتاً منجر به تصمیمات ارشادی، تنبیهی یا تشویقی در این ارتباط گردد. لذا در سطح ملی اشاعه این موضوع و انتقال این فرهنگ و ایجاد زمینه‌های بحث و تبادل و فرهنگ‌سازی می‌تواند روش و شروع خوبی برای این موضوع باشد. با توجه به اینکه یک سوی این مباحث در اخلاق قرار دارد و از مباحث ارزشی قدیمی در اقتصاد است و در همه ادیان به گونه‌ای مطرح شده می‌توان از این زمینه استفاده نمود و به ذمّ «اضافه مصرف» و «ریخت و پاش» پرداخت تا در قدم‌های بعدی از طریق طرح موضوع در جوامع و سازمانهای ذیربط بین‌المللی و صدور و انعقاد کنوانسیونهای بین‌المللی در این ارتباط شکل قانونی و رسمی به این جریان داد.

منابع

- حضرت حاج ملا سلطانمحمد بیدختی گنابادی، بیان السّاعده فی مقامات العباده، ترجمه محمدآقا رضاخانی و حشمت الله ریاضی، انتشارات حقیقت.
- سخنرانی حضرت آقای حاج دکتر نورعلی تابنده مجذوبعلیشاه در تاریخ ۱۳۸۷/۱/۲۵.
<http://mazaresoltani.net/download/mp3/87/87-01-25-sobhe-eshanbeh-aghl.mp3>
- بیژن بیدآباد، محیط زیست و صنعت سیمان در ایران و اروپا. با همکاری عباس اطمینان، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های اولین سمینار اقتصاد سیمان ایران، تدوین بیژن بیدآباد، دفتر برنامه‌ریزی و تحقیقات سیمان دانشگاه صنعتی امیرکبیر و انجمن صنفی کارفرمایان صنعت سیمان، صص ۳۵۰-۳۱۷، ۵ مهر ۱۳۸۴، نشر علم عمران، تهران.
<http://bidabad.com/doc/mohitezist-cement.pdf>
- راغب اصفهانی معجم مفردات الفاظ القرآن انتشارات دارالفکر.
- طبرسی مجمع البیان.
- محمدعلی معتمد، حقوق جزای عمومی، چاپ انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۱.
- ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، چاپ شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۷.
- محمدجعفر لنگرودی، مکتب‌های حقوقی در حقوق اسلام، چاپ گنج دانش، ۱۳۷۰.
- بحار الانوار.
- State of the world 2006, World Watch Institute, 11 January 2006.
- Illinois Recycling Association Recycling Facts.
- NRDS: Reducing U.S. oil dependence
- SEI: Energy Consumption
- Waste Watcher

- Consumption industrialized, commercialized dehumanized and deadly.
- US population reaches 300 million, heading for 400 million; no cause for celebration, 4 October 2006.
- Five capitals models of sustainable development, Forum for the Future.
- Report of the world commission on environment and development, United Nations General Assembly Resolution 42/187, 11 December 1987.
- Word summit outcome document, World Health Organization, 1 September 2005.
- The Universal Declaration on Cultural Diversity, UNESCO, 2001.
- Hasna, A.M., 2007, Dimensions of sustainability, *Journal of Engineering for Sustainable Development: Energy Environment and Health* 2 (1):47-57.
- United Nations division for Sustainable Development. Documents: Sustainable Development Issues. Retrieved 2007-05-12.
- Temple (1992) What is sustainable development?
- Sayre, N.F.2008, The genesis history, and limits of carrying capacity, *Annals of the Association of American geographers* 98 (1), pp.120-134.
- Thomas Malthus (1798). *An essay on the principle of population*.
- The Club of Rome, *Limits to growth* (1972).
- Paul R. Ehrlich (1968). *Population bomb*.
- Ester Boserup (1965), *The conditions of agricultural growth*, Allen Unwin. Revised and reprinted in *population and technology*, Blackwell 1980.
- Robert Frosch, Nicholas E. Gallopoulos (1989), *Strategies for manufacturing*, *Scientific American*, 261: pp 144-152.
- Yacoub, Ali, Johannes Fresner (2006) *Half is enough, an introduction to cleaner production*, Beirut, Lebanon, LCPC Press.
- <http://www.iisd.org/susprod/principles.htm>
- Symposium: Sustainable Consumption. Oslo, Norway; 19-20 January 1994.
- Edwin G. Falkman, *Waste Management International. Sustainable Production and Consumption: A Business Perspective*. WBCSD, n.d.
- Nick Robins and Sarah Roberts, *Changing Consumption and Production Patterns: Unlocking Trade Opportunities*. International Institute for Environment and Development and UN Department of Policy Coordination and Sustainable Development, 1997.
- Dr. Emil Salim, *The challenge of sustainable consumption as seen from the South*. In *Symposium: Sustainable Consumption*. Oslo, Norway; 19-20 January 1994.